

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Єременко Оксана Романівна

УДК–82–144(477) “18”

Є–70

**УКРАЇНСЬКА БАЛАДА ХІХ СТОЛІТТЯ
(ІСТОРІЯ ЖАНРУ)**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук, професор
ХРОПКО ПЕТРО ПАНАСОВИЧ,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри української літератури

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
МОРОЗ ЛАРИСА ЗАХАРІВНА,
Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка,
провідний науковий співробітник

кандидат філологічних наук, доцент
КРАВЧЕНКО ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА,
Запорізький державний університет,
доцент кафедри української літератури

Провідна установа: Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, кафедра української літератури,
Міністерство освіти і науки України, м. Тернопіль

Захист відбудеться 16 квітня 2002 р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04. в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова,9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова,9.

Автореферат розісланий 12 березня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасному літературознавстві переосмислюється зміст літературного процесу ХІХ століття, який ще недавно зводився до двох основних художніх систем – романтизму та реалізму, що розвивалися як діахронно, так і синхронно; відкидаються стереотипи і стандарти, за якими поняття “реалізм” набувало універсально-оціночного характеру, а романтизм вважався етапом літературного розвитку, який мав подолати письменник. Щоб всебічно осягнути об’єктивний стан літературного життя ХІХ століття, передати його динаміку, стильове і жанрове розмаїття, необхідно розглядати літературу як іманентний процес, якому внутрішньо характерні власні закономірності розвитку та взаємодія родів і жанрів. Підхід з нових методологічних позицій дає змогу розглянути еволюцію окремого жанру, зокрема баладного, і не тільки осягнути суб’єктивний погляд окремого поета на історичні чи побутові події, а й розібратися в духовній атмосфері, позначеній певними філософськими, соціально-політичними, культурно-естетичними особливостями епохи.

У контексті окреслених літературознавчих проблем актуальним видається наукове вивчення жанру балади, а звернення до обраної теми дисертаційного дослідження бачиться доцільним та своєчасним.

Жанр балади привертав увагу багатьох істориків і теоретиків літератури. Окремі проблеми жанру стали предметом наукового дослідження Я.Головацького, М.Драгоманова, Ц.Неймана, Ю.Яворського, які розглядали сюжети народних балад. Питання жанрової поетики, походження й еволюції фантастичних та міфологічних мотивів, взаємодії літературної і фольклорної балад висвітлювали М.Костомаров (“Про історичне значення руської народної поезії”, 1843; “Слов’янська міфологія”, 1847), О. Потебня (“Малоросійська народна пісня за списком ХVІ століття”, 1876; “Пояснення малоруських і споріднених народних пісень”, 1887; “Про деякі символи в слов’янській народній поезії”, 1860), І.Франко (“Жіноча неволя в руських піснях народних”, 1883; “Студії над українськими народними піснями”, 1913). Генезу окремих мотивів проаналізовано фольклористами-музикознавцями Ф. Колесою та К.Квіткою. Найгрунтовнішим дослідженням стала монографія О. Дея “Українська народна балада” (1986), у якій подано загальну характеристику баладного фонду українського фольклору, простежено еволюцію традиційних сюжетів.

Літературна балада привертала увагу М.Гнатишака, Д.Загула, Д. Паніва, І.Пільгука. У праці М.Коцюбинської “Специфіка балади українських романтиків” (1961) проаналізовано первістки романтичної балади, у статті “Поетика Т.Шевченка і український романтизм” авторка розглянула балади Т.Г.Шевченка у контексті українського фольклору та романтизму. Питання

баладотворчості Т.Шевченка досліджували Є.Кирилюк, В.Кравченко, Ф.Пустова, В.Смілянська, Є.Шабліовський, В.Шубравський.

Значно менше уваги приділено дослідженню літературних балад другої половини ХІХ століття. Проблеми жанру у творчості окремих письменників розглядали М.Бондар, П. Волинський, Ф. і В.Погребенники, П.Хропко, М.Яценко. Теоретично-узагальнюючий характер має монографія Г.Нудьги “Українська балада” (1970), у якій подано історію жанру, виділено романтичну, соціальну, революційну та героїчну групи балад.

Кількість праць, об’єктом дослідження яких стала балада, свідчить про те, що обрана тема є актуальною і становить значний науковий інтерес. Однак, незважаючи на висвітлення різних аспектів проблеми розвитку і становлення жанру, в українській літературі ще немає спеціального синтетично-аналітичного дослідження суті та особливостей літературних балад ХІХ століття. Невирішеною залишилася і проблема класифікації літературних балад. Нагальна потреба створення сучасної класифікації, що була б зумовлена не тільки хронологічним принципом, а й специфічно національними рисами ментальності українців, властивими жанру, його змістово-стильовими ознаками, характером конфлікту та врахуванням жанрової взаємодії визначає **актуальність** нашого дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертації пов’язана з проблематикою наукового напрямку кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка “Літературний процес: традиції і новаторство”.

Мета роботи - через класифікаційний, історико-літературний та народознавчий аспекти простежити історію, місце і значення літературної балади ХІХ століття; систематизувати літературні балади та їх модифікації за сюжетно-тематичними групами та циклами. Для досягнення цієї мети ставилися такі основні **завдання**:

- з’ясувати специфічні ознаки та національну своєрідність літературних балад;
- розкрити роль фольклору та західноєвропейських зразків у становленні української літературної балади;
- дослідити витоки, етапи розвитку баладного жанру;
- виділити сюжетно-тематичні групи балад та їх модифікації;
- у межах груп схарактеризувати цикли, керуючись стильово-змістовим та хронологічним принципами;
- диференціювати жанрові різновиди балад, сформулювати їх ознаки з урахуванням сучасних концепцій генології;
- проаналізувати жанрові зразки, давши їм конкретну і водночас зведену характеристику.

Наукова новизна реферованої дисертації полягає в тому, що в ній уперше зроблено спробу подати історію літературної балади XIX століття у класифікаційному аспекті з урахуванням специфічних рис жанру, його національних особливостей та хронологічного принципу. Здійснено перегляд колишніх ідейно-естетичних та історико-літературних уявлень про романтизм та реалізм; вперше виділено та системно проаналізовано основні сюжетно-тематичні групи і цикли балад XIX століття; дістало подальший розвиток дослідження проблеми дифузії жанрів.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її результати є певним внеском у дослідження особливостей жанру балади, його ролі та місця у літературному процесі XIX століття. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у процесі подальшого дослідження балади, міжжанрової співдії, індивідуального стилю поета. Зазначені аспекти дослідження сприятимуть повнішому теоретичному осмисленню жанру та його значення в історико-літературному процесі XIX ст.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що наведені у дисертації факти, теоретичні узагальнення і висновки можуть бути використані у написанні відповідних розділів підручників з історії української літератури XIX століття, посібників для вчителів-філологів і студентів. Результати цієї роботи можуть бути реалізованими під час проведення лекційних занять з теорії та історії української літератури, спецкурсів, спецсемініарів у вищій школі та у написанні курсових і дипломних робіт.

Об'єкт дослідження – літературні балади та баладні різновиди XIX століття.

Теоретичною та методологічною основою дисертації є концепції С.Єфремова, М.Зерова, М.Костомарова, М.Маркевича, І.Франка, П.Юркевича та ін.; роботи, присвячені історико-літературному процесу в Україні таких авторів, як М.Бондар, О.Гончар, Д.Наливайко, Ф. і В.Погребенники, М.Ткачук, П.Хропко, М.Яценко; дослідження О.Дея, Р.Кирчіва, М.Коцюбинської, В.Кравченко, Г.Нудьги, П.Приходька та інших з питань особливостей розвитку жанру балади; праці з історії України М.Грушевського, А.Кашенка, І.Крип'якевича та народознавчі дослідження М.Дмитренка, Г.Лозко, О.Потебні, В.Скуратівського.

При написанні роботи більшою або меншою мірою використано такі **методи** дослідження літературних явищ: історико-порівняльний, типологічний, історико-генетичний, системний та описовий.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Окремі аспекти дисертаційного дослідження були викладені на наукових конференціях викладачів та студентів СДПУ імені А.С.Макаренка та Всеукраїнських наукових конференціях “Шевченко і Поділля” (Кам’янець-Подільський, 1999), “Поетика твору” (Запоріжжя, 2000), а також у десяти наукових

публікаціях. Ряд важливих положень дослідження використано під час читання лекційних та практичних курсів з історії української літератури XIX століття для студентів філологічного факультету СДПУ (1991-1999 рр.). Результати дисертаційного дослідження впроваджувалися в Обласному багато-профільному ліцеї СДПУ імені А.С.Макаренка (довідка № 196 від 09.01.2002), в Червоненській СШ (довідка №10 від 05.01.2002), викладачами кафедри української літератури СДПУ імені А.С.Макаренка (довідка № 16 від 04.01.2002).

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку цитованих джерел та бібліографії (32 найменування збірників художніх текстів і 123 найменування наукових праць). Загальний обсяг тексту – 200 сторінок.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 10 статей, що відбивають основний його зміст і структуру.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **“Вступі”** обґрунтовуються вибір теми, її актуальність, наукова новизна і методи дослідження; визначаються мета та завдання роботи; характеризується стан вивчення баладного жанру.

Перший розділ – **“Художньо-естетичне освоєння народних уявлень про людину і світ у фольклорно-міфологічних баладах XIX століття”** – присвячений з’ясуванню взаємозв’язків літературної балади, українського фольклору та первісної міфології, яким властиві гармонійна узгодженість, взаємодоповнення, резонанс тем та форм поетичного мислення. Баладний матеріал фольклорно-міфологічної групи розподілено на три цикли. У першому з них сюжети цементує метаморфоза, у результаті якої один із героїв (найчастіше дівчина) або й усі персонажі перетворюються у природні об’єкти (“Брат з сестрою” М.Костомарова, “Братчики” М.Бачинського, “Лілея”, “Коло гаю в чистім полі” Т.Шевченка, “Шипітські берези” Ю.Федьковича). Мотив метаморфози у баладах часто поєднується з мотивом чарування, бо влучно сказане в екстремальних ситуаціях слово, супроводжуване магічними діями, має вирішальний вплив на перебіг подій. Специфічною ознакою балад цього циклу є те, що перевтілення людини у природний об’єкт відбувається після життєвого краху, що сприймається як фізична смерть, перехід в інобуття, який покладе кінець земним стражданям. Характерно, що у таких творах домінує фантастичний елемент, а метаморфоза вінчає розв’язку і має найчастіше одноразовий і незворотний характер. У народному світорозумінні склалися сталі стереотипи перетворень, які віддзеркалилися і в літературній баладі: ластівкою стає нещасна мати (“Ластівка” М. Костомарова), вербицею – закохана сестра (“Верба” С. Руданського); гріховна дівчина, ставши по смерті трояндою, примирила двох закоханих у неї братів, які теж стали квітами (“Братчики” М.Бачинського); у тополі чи

калину перевтілюється дівчина, зазнавши нещасливого кохання (“Тополя”, “Чого ти ходиш на могилу?” Т. Шевченка, “Тополя” С. Руданського, “У широкім полі стояла тополя” Ю.Федьковича, “Калина” Лесі Українки). Інколи символічні образи несуть подвійний семантико-генетичний код, як-от герої балади М.Костомарова “Брат з сестрою”, які, намагаючись уникнути інцесту, перетворюються на двоколірні жовто-блакитні квіти, що символізують першоелементи світобудови – вогонь і воду. Характерно, що у баладах названого циклу домінують ботаноморфні сюжети, яким не властива страшна фантастика, оскільки метаморфоза розцінюється як позбавлення життєвих мук та душевного сум’яття.

До другого циклу фольклорно-міфологічних балад віднесено твори, у яких діють міфологічні істоти – русалки, чорти, змії тощо. Витоки їх знаходяться у передхристиянському релігійно-світоглядному корінні духовного світу українців. У баладах П.Гулака-Артемівського (“Рибалка”, “Твардовський”), Л.Боровиковського (“Заманка”), М.Костомарова (“Мана”), І.Вагилевича (“Жулин і Калина”), Т. Шевченка (“Причинна”, “Утоплена”, “Русалка”), Я.Щоголева (“Лоскотарки”, “Лоскотарочка”) зливаються воєдино елементи міфу, фольклору й авторська фантазія. Із балад Ю.Федьковича “Черемська цариця”, “Сокільська княгиня”, “Римська княгиня”, І. Франка “Керманич”, “Русалка”, “Лицар”, що вільно вливаються у європейський потік романтизму, збагачуючи його своєрідним карпатським колоритом і свіжістю барв, вимальовується збірний портрет прекрасної і водночас небезпечної дівчини-русалки. У баладах Ю.Федьковича, І.Франка водяна княгиня, звабивши юнака, заводить його до підводного замку, тоді як у східноукраїнських варіантах русалки залоскочують своїх обранців. Митці нового складу художнього мислення, які зверталися до цього образу (Дніпрова Чайка, М.Чернявський, В.Пачовський), вводять оригінальні ритміко-метричні форми, оновлюють віршову техніку, сприяють розвитку художньої образності, у чому і виявляється авторський пошук, що сприяв подальшій еволюції баладного жанру.

Основним засобом творення колоритної постаті чорта у більшості літературних балад XIX століття є травестійно-розважальний сміх. У характері романтичних традицій вільного перекладу написана балада П.Гулака-Артемівського “Твардовський”, у якій поєдналися бурлескно-травестійні елементи й нові романтичні віяння. У напівжартівливій оповідній манері продовжили розробляти тему І.Срезневський (“Корній Овара”), К.Думитрашко (“Змій”) та Я.Щоголев (“Ніч на Івана Купала”), у яких образ чорта “інтегрується” в образ огненного змія.

Автор дисертації вперше в українському літературознавстві виділяє цикл нумінозних балад, у яких йдеться про зв’язок людини з потойбічним світом. Мотиви ескапізму, містично забарвлені авторські фантазії характеризують баладні твори М. Костомарова (“Поцілунок”,

“Великодня ніч”), М. Маркевича (“Сон-трава”, “Вороні коні”), С. Руданського (“Упир”, “Вечорниці”, “Хрест на горі”). Однак появу українських нумінозних балад найчастіше пов’язують з “Ленорою” Г.-А.Бюргера. Українські поети П.Білецький-Носенко (“Івга”), Л.Боровиковський (“Маруся”), М.Костомаров (“Наталя”), С.Руданський (“Безнадія”, “Мертвець”) намагалися “українізувати” сюжет, надавали йому національного колориту, знаходили оригінальні художні рішення: події, висвітлення яких подавалося з позицій народної моралі, переносились в Україну, збагачувались фактами національної історії, подробицями народного побуту, назвами гідронімів і топонімів тощо.

Характерно, що у нумінозних баладах зв’язок людини з “тим” світом завжди має фатальну розв’язку, яку українські автори подають евфемістично. Морально-дидактичне повчання найчастіше міститься у підтексті релігійно-повчальної кінцівки. Важливу художню функцію відіграє міфопростір і міфочас: події відбуваються вночі або на порубіжжі ночі та ранку (сакральний час) на лімінальному просторі. Своєрідністю українських балад цього циклу є уникнення містики та жахів: фантастично-містичне найчастіше витіснено у сферу сновидіння чи напівзабуття або відбувається десь поза реальним простором.

У всіх циклах фольклорно-міфологічної групи відчутний демонологічний тип язичницьких вірувань, що, взаємодіючи з пізнішими християнськими нашаруваннями та українським фольклором, доносять до сучасного читача і сам міф, і його авторське прочитання. Поети, спираючись на народно-міфологічну матрицю, створювали власну художню модель, у якій важливими структурно-композиційними аспектами виступали синтез ліричних, епічних і драматичних елементів, новелістичність сюжету, трагічність розв’язки, фантастичність, монологізована мова, сакральність простору і часу. Цілісної ідейно-художньої структури баладам фольклорно-міфологічної групи надавали народно-етичні уявлення про добро і зло, протистояння темних і світлих начал у людській душі, любов і ненависть, життя і смерть.

У другому розділі – **“Риси психологічності та жанрова природа побутових балад XIX століття”** – виокремлено цикли родинно-побутових, соціально-побутових балад та баладних творів особистісно-психологічного характеру. Закроєні на буденному матеріалі, родинно-побутові балади, не претендуючи на масштабність зображення, становлять собою глибоко психологічні дослідження трагічних фрагментів людського життя. Сюжетною віссю у них найчастіше виступає образ жінки (невістки чи свекрухи), у центрі авторської уваги – надзвичайна подія або найбільш драматичний момент сімейних стосунків. Жертвою сімейного деспотизму змальовано молоду дружину, хоча зустрічаються поодинокі жанрові зразки, де в ролі безневинно постраждалого введено чоловіка (“Отруї” М.Костомарова). Жанрова матриця фольклорної балади не зазнає значної редукції у літературних баладах, в

яких розроблялася животрепетна родинна тематика, оскільки основою і народних, і літературних творів ставали виняткові, але повторювальні у реальній дійсності ситуації. Незважаючи на те, що сюжети творів “заземлені” у побутову сферу і відтворюють реальні події та людські взаємини, у художню тканину тексту часто вплітається фантастичне начало. Так, у баладі М.Костомарова “Явір, тополя й береза” поєдналися реальні подробиці селянського побуту (початок) і давній міфологічний мотив перетворення молодят у тополя та явір, а злої свекрухи – у журливу березу (кінцівка). Поєднання фантастичного і реально-побутового виступає органічною частиною сюжетів балад “Тополя” С.Руданського, “Свекруха” Ю.Федьковича. Про авторські інновації у царині жанру свідчить балада “Купці” С.Руданського, розв’язку якої вінчає потрійна метаморфоза (брат-багач перетворюється у терен, молодший брат стає кажаном, а сестра – “пірникозою”). Своїми зооботаноморфними символічними образами твір нагадує метаморфози ранньоромантичних балад і водночас відбиває авторське світорозуміння, хоча у другій половині XIX століття балади С.Руданського видаються “анахронізмом”. Оригінальним авторським нововведенням позначена і єдина, написана не на “козачу” тематику балада “Покотиполе” А.Метлинського, у якій автор, намагаючись досягти особливо довірливої інтонації та щирості оповіді, “ховається” за образом оповідача з народу. У творі використано спосіб ретроспективного мислення, що виявляється у формі спогаду про минуле і його сучасній оцінці, поданий з відстані часу.

Літературні балади родинно-побутового циклу об’єднуються темою “вічного зла”, що бумерангом повертається до його інспіратора. Герой у них поставлений у ситуацію вибору між добром і злом, хоча обирає найчастіше далеку від усталеної з морально-етичного погляду поведінку. Так, у баладах М.Устияновича “Прокляття матері” “син-окаєнник” Орест, знехтувавши благаннями матері і сестри, помчався у непогоду “рибною гуляти” у Дністрі. Непослух сина вихоплює з материних уст зболене прокляття: “Богдай же-сь більше не вернув додому!” Автор уміло використав різновид архітектоніки – композиційний повтор. Слова закляття, які повторюють небо і хмари, гудуть земля і хвилі, відлунює грім, будять запізніле каяття юнака. Але Божий гнів невідворотний: в останню мить син усвідомлює свою провину, однак не може врятувати матері й гине сам.

Родинно-побутові балади, вихоплюючи із реального буття найбільш критичні ситуації, досліджували глибокі таїни людської душі, підсвідомі інстинкти та вчинки, вчили основам взаємного спілкування шляхом від супротивного, ілюструючи, як не можна поводитися, доводячи, що повага, любов, гуманність, стриманість – це ті основні принципи, на яких повинні будуватися сімейні стосунки.

Основними рисами соціально-побутових літературних балад є нахил до історіоризації, антитетичне протиставлення минулого і сучасного, авторська позиція істинного патріота,

якому не байдужа доля України. У них порушувалися проблеми розвитку та утвердження української мови, історичної пам'яті народу, ролі митця (співця, бандуриста, кобзаря) у пробудженні національної самосвідомості українців (“Ледащо” Л.Боровиковського, “Могила”, “Співець”, “Співець Митуса” М.Костомарова, “Могила” Я.Щоголева, “Козак та буря”, “Степ”, “Бандурист”, “Гулянка” А.Метлинського). До споріднених з баладами творів віднесено “ За байраком байрак” Т.Шевченка, де поет ствердив, що найтяжчий – злочин супроти нації. Твір має цілком баладні ознаки – похмурий тон викладу, фантастичні обставини, таємничість, трагічність сюжету, недоговореність.

“Співець Митуса” М.Костомарова став своєрідним імпульсом до написання спорідненого з баладами твору І.Франка “Мятеж Митуси”, у якому автор заперечив песимістичний погляд на поезію співця і “попробував трохи інакше мотивувати виступ Митуси проти князя Данила, причім, користуючись свободою поетичного помислу, відступив далше від історичної дійсності, ніж се вчинив Костомаров” (І.Франко).

Мотив соціальної нерівності розробляється у баладах М.Костомарова (“Пан Шульпіка”, “Голубка”), С.Воробкевича (“Скам’янілий багач”, “Скам’яніла багачка”), О.Кониського (“Божевільна”), В.Кулика (“Загублені душі”), Я.Щоголева (“На могилі”), Дніпрові Чайки (“Зірчині чари”); в однопланово-біографічних структурах, до яких віднесено твори з баладними мотивами та інтонаціями “Трудівниця” П.Грабовського, “В’язень” Лесі Українки, “Галаган” І.Франка, звучить прагнення розбудити людське співчуття, наростає мотив соціального оновлення життя.

Співчутливо-вболівальна авторська позиція, життєве підґрунтя, соціологізація факту, відсутність фантастичних елементів стали визначальними рисами “рекрутських” балад (“Маруся” В.Забіли, “Посланець” М.Костомарова, “Рекрут”, “Дезертир”, “При відході” Ю.Федьковича) та споріднених з баладами творів Т. Шевченка (“У неділю не гуляла”, “Ой не п’ються пива-меди”, “У неділеньку та ранесенько”).

Жанрово-стильові пошуки авторів соціально-побутових балад збігаються з основними тенденціями часу – поглибленням психологізму, посиленням уваги до суспільних проблем, змалюванням буття різних верств населення. Розширюючи ліро-епічний темарій, пропагуючи ідею національного відродження, автори балад надавали читачеві можливість стати співтворцем художньої реальності.

В особистісно-психологічному циклі домінуючими виступають мотиви самотності, алієнації особистості від світу, сирітства, нещасливого кохання і зради. У циклі найбільше творів, віддалених від жанрового осердя. Характерними ознаками їх є взаємопроникнення різножанрових елементів, культ душевного страждання, загальна драматична тональність, перевага ліричного начала над епічним, ідентифікація позиції автора і героя. Авторська увага

сфокусована не стільки на подієвому сюжеті, скільки на внутрішніх емоціях, почуттях та відчуттях героя, загальний психічний стан персонажа відтворюється в його реакції на зовнішній світ, монологізованій мові, сумовито-схвильованій сповідальній інтонації, фольклорних ремінісценціях образів-символів тощо. Специфіка творів особистісно-психологічного циклу виявляється у відході від канонічних норм жанру, визначається комбінаціями жанротворчих елементів. Автори баладних модифікацій, руйнуючи уніфіковану жанрову рубрикацію, відмовляються від фабульності, виразно окресленого сюжету (“Жебрак”, “Послідня життя тоска” М.Устияновича, “Журба” Л.Боровиковського, “Сирота” В.Забіли, “Ой одна я, одна” Т.Шевченка та інші). Баладні твори особистісно-психологічного циклу передають традиційно типові душевні стани – тугу, розпач, біль, надію; герой відзначається психологічною чутливістю, наділений здатністю аналізувати свої почуття, самозаглиблюватися.

Для глибшого розуміння проблеми еволюції жанру у третьому розділі – **“Проблеми національного буття і своєрідність поезики історичних балад ХІХ століття”** – подано характеристику творів, у яких оспівувалась доба козаччини, опришківство, осмислювались події княжої доби та російсько-французької війни 1812 року, розроблялися сюжети з історії європейських народів, спроектовані на українську сучасність. Можливості та грані жанру по-новому розкрилися в історичних баладах, що творили своєрідний міф про національних героїв, гіперболізуючи їхні позитивні якості – сміливість, рішучість, самовідданість, патріотизм. Різноманітні іпостасі характеру козака змальовано у баладах Л.Боровиковського, М.Костомарова, А.Метлинського, Б.Грінченка та інших. Виводячи напівміфічні, напівісторичні образи козаків, державних діячів, гетьманів, поети прагнули навчити шанувати і любити свою минувшину, створити ідеал суспільно активної людини на протигагу сучасникам, позбавленим героїчного духу та волелюбних ідеалів предків.

Історичні балади, ввібравши в себе романтичний пафос визвольної боротьби, епічний розмах, драматичний спосіб зображення та ліричне бачення філософії життя та національної ідеї, культивуючи мистецьку транспозицію “славне минуле – жалюгідне сучасне”, виконували функцію виховання самосвідомості українців, почуття національної гідності та морального обов’язку перед народом.

Художньо реконструюючи минуле, українські поети змальовували події та постаті державних діячів, виходячи як з фактів історії, так і з власних візій, тому інколи в авторському потрактуванні образів та подій трапляються недоречності та невідповідності. Літературні балади віддзеркалювали історичні реалії через призму людських почуттів та переживань, авторське світорозуміння. Жанрова специфіка творів зумовлена віддаленістю модельованих подій у часі, прагненням поетів, вдавшись до вимислу, передати власні візії,

які часом затуманювали правду історії. Однак активна дієвість історизму творців балад полягала у тому, що вони стимулювали формування національної свідомості, відкидали комплекс меншовартісності, створювали узагальнений образ могутньої та нескореної України у минулому, яка окреслювалась як оптимальна антитеза безславній сучасності. У баладах “Максим Перебийніс”, “Ластівка”, “Дід-пасічник” М.Костомарова, “Малоросійська балада” О.Шпигоцького, “Пожар Москви” А.Метлинського, “О.Наливайку” М.Шашкевича, “Гетьман” М.Старицького, “Смерть отаманова” Б.Грінченка розростається епічний елемент. Реально-історичної вірогідності зображенням подій надає хронотоп, зменшується питома вага фантастики, наростає філософічність та ретроспективність. Стихія народного дотепу і жарту надає особливої привабливості баладі Б.Грінченка “Лесь, преславний гайдамака”. У трагікомічній тональності виведено образ засудженого на смерть красеня-козака, який відмовився порятувати власне життя ціною одруження з некрасивою дівчиною. Художній історизм автора, побутові деталі, використання знижено-бурлескної лексики частково відтворюють історичну епоху, звичаї і традиції нашого середньовіччя.

Літературні історичні балади XIX століття групуються навколо кількох основних мотивів: поєдинок з ворогом, самотня смерть козака в степу, останнє звернення до рідних через символічних вісників горя (коня, ворона, орла), несподівані зустрічі родичів у неволі тощо. Провідним виступає мотив смерті в ім'я свободи рідної землі, але смерть героя не трактується песимістично і фантастично, оскільки його життя, покладене на вівтар волі та незалежності України, – взіреть для наслідування. Автори історичних балад активно використовують прийом звернення мертвих до нині суцільних для ствердження життя. Возвеличуючи героїв вчорашніх, вони прагнуть зростити і виховати героїв завтрашніх. Парадигму баладної трагічності визначають образи-символи народнопісенного походження – могила, хрест, пугач, мерці–козаки і гетьмани, які створюють специфічний романтичний світ, сповнений не стільки історичних реалій, скільки авторських медитацій.

Тривкість баладної традиції у другій половині XIX століття засвідчують споріднені з баладами історичні віршовані оповідання І.Франка, у яких відтворено княжі часи (“Данина”, “Аскольд і Дір під Царгородом”, “Князь Олег”, “Святослав”), що були вперше оприлюднені у збірці “Балади і розкази” (1876), а потім з авторським історичним екскурсом подані у зб. “Із літ моєї молодості” (1914). Дещо осібно місце займає споріднене з баладами історичне оповідання І.Франка “Хрест чигиринський”, оскільки у ньому йдеться про інший часовий зріз історії України – боротьбу з польською шляхтою (бій між Наливайком і поляками під Чигирином у 1596 році). Споріднені з баладами історичні віршовані оповідання І.Франка мали притчевий характер, художньо достовірно моделювали літописні події, довели, що

типові (класичні) зразки, зазнаючи суттєвих змін, збагачувалися новими жанровими модифікаціями.

У літературних баладах другої половини XIX століття переважають сюжети з давньої історії інших народів, хоча події, виведені в них, асоціюються з українською дійсністю, і привнесені в характери героїв сучасні проблеми мотивують їх вчинки, утверджуючи право України на національне відродження та самовизначення.

У **“Висновках”** узагальнюються результати проведеного наукового дослідження.

Процес зародження і становлення літературної балади XIX століття позначений впливом народної балади та західноєвропейських романтичних зв'язків. Літературна балада стала емблематичним жанром українського романтизму 20-40-х років XIX століття, зайнявши панівні позиції у творчості П.Гулака-Артемовського, Л.Боровиковського, М.Костомарова, Т.Шевченка, А.Метлинського, І.Вагилевича. Частково зберігаючи вірність класичній формі балади, поети другої половини XIX століття модифікують її, розробляючи нову проблематику, нові теми, відбиваючи нестійкість і суперечливість людського буття та епохи.

Провідне місце у фонді літературних баладних творів XIX століття займають типові (класичні) зразки. Зіставлення та аналіз визначень жанру балади дають підстави стверджувати, що балада – це суміжна змістоформа, утворена на межі лірики та епосу. Вона характеризується такими стійкими ознаками, як сюжетність, фабульність, наявність елементів фантастики, фатальний збіг обставин та лаконічність викладу. Однак, крім типових балад, що найкраще репрезентують жанр, у межах досліджуваної епохи з'являлися перехідні зразки, дещо віддалені від суто баладного осердя, – споріднені з баладами твори, в існуванні яких переконує творча практика поетів XIX століття. Найсуттєвішими типологічними ознаками споріднених з баладами творів є драматизм чи трагізм розв'язки, лаконічність викладу, монологічне мовлення, поєднання реального і фантастичного, баладна символіка (найчастіше фольклорно-міфологічного походження), баладна “фресковість”, народнописенні образно-тропеїчні засоби.

До “інтегрованих” модифікацій відносяться твори з баладними мотивами та інтонаціями, у яких панує лірична стихія; сюжетне подієве ядро розмите, посилюється реалістичний струмінь, вчинки героїв психологічно вмотивовуються, увага зосереджується на внутрішньому світі, авторська позиція збігається з позицією героя.

У класифікації баладних творів XIX століття реалізовано комплексний підхід, що включає врахування специфічно-жанрових та національно-своєрідних особливостей балад. Взято до уваги і хронологічний принцип. Уперше виділено та проаналізовано групи балад (фольклорно-міфологічну, побутову та історичну), виокремлено підгрупи (цикли). Такий

поділ, звісно, не виключає моменту умовності, чому сприяє “неоднострунність” окремих зразків, контамінація мотивів, різноплановість ідейного змісту й авторського задуму тощо.

Кожна з виділених груп має як спільні для жанру специфічні особливості, так і ознаки, властиві для окремої групи. Так, групі фольклорно-міфологічних балад характерні мотиви чарування, метаморфози людини у природний об’єкт. Фантастичний елемент виступає домінуючим. Звернувшись до народнопоетичних образів-символів, поети надали їм оригінальності та неповторності у типових баладах: “Брат з сестрою” М.Костомарова, “Лілея”, “Тополя”, “Коло гаю в чистім полі”, “Чого ти ходиш на могилу?” Т.Шевченка, “Рожа”, “Шипітські берези” Ю.Федьковича, “Тополя” С.Руданського, “Калина” Лесі Українки, яким властивий потужний ліричний струмінь, що досягається ідейно-емоційним осмисленням життя, добором сюжетно-предметних деталей, експресивністю засобів поетичної оповіді. Сюжети демонологічних балад частково відбивають двовір’я українців. Важливо, що образи русалок, чортів, зміїв не викликають відчуття пригніченості чи страху, позбавлені містичних рис німецької “жахливої балади”, хоч і вважаються фатально небезпечними для людини. Яскраво виявилася “націоналізація” інонаціональних міфо-фольклорних сюжетів. Українським нумінозним баладам також не властиве нагнітання містики і жахів, які найчастіше витіснені у сферу сновидіння чи напівсвідомості.

У розмаїтті побутових баладних творів виділено три підгрупи: родинно-побутові балади, у яких драматичний конфлікт побудовано на незгоді в родині, а центральною постає проблема – людина і сім’я; соціально-побутові, де поєдналися реалії об’єктивного світу з відображенням внутрішнього стану героя і розроблялася проблема – людина і суспільство; баладні твори особистісно-психологічного характеру, де драматично-трагедійне світосприйняття ґрунтується на різючій невідповідності обставин, у яких змушений жити герой, його інтересам, почуттям, прагненням.

Керуючись бажанням служити відродженню слави України, поети ХІХ століття в історичних баладах моделювали події далекого минулого, проектуючи їх у сучасність. Минуле України модернізувалося, активна діяльність предків ставала антиподом знеособленості та безвольності нащадків. Українські балади про добу козаччини, що не мають відповідників у інших літературах, сповнені народним світосприйняттям подій, національною філософією буття. До теми опришківства зверталися західноукраїнські письменники І.Вагилевич (“Мадей”), Ю.Федькович (“Довбуш”); події російсько-французької війни художньо реконструйовано у “Малоросійській баладі” О.Шпигоцького та “Пожарі Москви” А.Метлинського; княжа доба змодельована у баладах М.Костомарова (“Ластівка”), М.Устияновича (“Ужас на Русі при зближенні монголів в л[іті] 1224”), І.Франка (“Данина”, “Аскольд і Дір під Царгородом”, “Святослав”, “Князь Олег”). Найбільш характерними

ознаками історичних балад стали гіперболізація рис позитивного героя, злиття лірики і героїки, посилення епічного елемента, зникнення фантастичності, ретроспективність та філософічність.

Літературна балада ввібрала у себе особливості національної психології (високу чуттєвість, вразливість, волелюбність, природовірство). Відчутно позначився і вплив кордоцентризму та релігійного дуалізму українців.

Отже, жанр балади відбивав основні тенденції розвитку літературного процесу ХІХ століття, самобутньо представляв аспекти історичного, родинно-побутового, соціального буття народу, відобразив специфічно-національні риси менталітету українців, сприяв утвердженню загальнолюдських ідеалів.

Основний зміст дисертаційного дослідження відбитий

у таких публікаціях автора:

1. Єременко О.Р. Метаморфози в українських баладах ХІХ ст. // Філологічні науки. Зб. наук. праць. – Суми, 1998. – С. 113-119.
2. Єременко О.Р. “Ой на Івана та на Купала”. Дивосвіт свята за баладою Я.Щоголева “Ніч під Івана Купала” // Рідна школа. – 1999. – №6. – С. 31-32.
3. Єременко О.Р. Художнє моделювання історичного минулого України у баладах Л.Боровиковського // Наукові записки. Вип. 4. – Тернопіль, 1999. – С. 144-152.
4. Єременко О.Р. Міфологічні балади Миколи Костомарова // Наукові записки. Вип. 5. – Тернопіль, 1999. – С. 141-148.
5. Єременко О.Р. Модифікації балади в доробку М.Шашкевича // Дивослово. – 2000. – №1. – С. 5-7.
6. Єременко О.Р. Модифікації фольклорно-міфологічного образу русалки в літературних баладах ХІХ ст. // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя, 2001. – №2. – С.41-45.
7. Єременко О.Р. Символіка балади у світлі концепцій М.І.Костомарова та О.О.Потебні // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук праць. Вип. 6. – К.: Твім інтер,1999. – С.42-51.
8. Єременко О.Р. Історичні постаті України в баладах М.Костомарова “Максим Перебийніс” та “Дід-пасічник” // Зб. наук. праць. Вип. 2. Національний пед. ун. імені М.Драгоманова. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – С. 36-39.
9. Єременко О.Р. Історіософія “Варязької балади” Є.Маланюка // Євген Маланюк. Життя і творчість. – Суми, 1998. – С. 49-56.

10. Єременко О.Р. Образ-символ тополі у баладах Т.Шевченка // Шевченко і Поділля. Зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 28-34.

АНОТАЦІЯ

Єременко О.Р. Українська балада XIX століття (історія жанру). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2002.

У дисертації досліджуються проблеми історії жанру української літературної балади XIX століття на матеріалі трьох основних груп баладних зразків: фольклорно-міфологічної, побутової та історичної. На основі аналітико-синтетичного дослідження з'ясовуються специфічні риси, характерні баладному жанру, визначається його місце і роль у літературному процесі.

Виділено жанрові різновиди, що утворилися на зрізі міжжанрової співдії, – твори, споріднені з баладами та ті, у яких наявні баладні мотиви та інтонації. Визначено типологічні риси балад та їх модифікацій.

У роботі простежується вплив національної історії, філософії, дуалізму, менталітету, моралі і етики українців на розкриття внутрішньо-почуттєвої структури характеру баладного героя, визначаються особливості психологізму жанрових зразків, їх пов'язаність із проблемами національного буття, народним світорозумінням та світосприйняттям.

Ключові слова: балада, жанр, жанрова модифікація, еволюція, образно-тропеїчна система, метаморфоза, національна самосвідомість, менталітет, поетика.

АННОТАЦИЯ

Ерёменко О.Р. Украинская баллада XIX столетия (история жанра). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

В диссертации исследуются проблемы истории жанра украинской литературы баллады XIX столетия путём анализа трёх основных групп балладных образцов: фольклорно-мифологической, бытовой и исторической, которые, в свою очередь, подразделены на циклы и охарактеризованы с точки зрения современных достижений литературоведческой науки.

В первом цикле фольклорно-мифологических баллад сюжет цементирует метаморфоза и колдовство. Центральная тема цикла – любовь, представленная через восприятие главных героев. Стилиевой константой ботаноморфных сюжетов выступает фантастический элемент – превращение девушки в дерево (тополь, березу, калину) или цветок (лилию, розу). Вера в демонов (русалок, чертей, упырей, змеев), в дискретное влияние слова-заклятия отразилась в демонологических балладах, художественной особенностью которых было глубокое проникновение реалистического и романтического, действительного и фантастического; сакральное мифовремя и мифопространство. Установлено, что отличительной чертой украинских демонологических баллад стало избежание нагнетания мистики и страха. Мистические мотивы свойственны нуминозным балладам, в которых речь идет о связи человека с потусторонним миром. Появление украинских нуминозных баллад связано с “Ленорой” Г.-А.Бюргера. Украинские поэты П.Белецкий-Носенко, Л.Боровиковский, М.Костомаров, С.Руданский стремились “украинизировать” сюжет, привязывая его к фактам национальной истории, привнося национальный колорит, обогащая названиями гидронимов, топонимов и т.д.

Среди бытовых баллад выделено три цикла: семейно-бытовые, социально-бытовые и балладные произведения личностно-психологического характера. В семейно-бытовых балладах исследуются трагические коллизии семейной жизни. Их сюжетной осью чаще всего является образ женщины (невестки или свекрови), а поставленные в них проблемы – вечные: красота и уродливость, постоянство и измена, любовь и ненависть, жизнь и смерть.

Социально-бытовые баллады поднимают проблемы роли и места художника (певца, бандуриста, кобзаря) в жизни общества, развития и утверждения украинского языка. В них звучат мотивы социального неравенства и несправедливости, освещается бытие разных слоев населения – крестьян, чумаков, солдат, интеллигенции. Установлено, что углубленный психологизм, редуцированный фантастический элемент, усиленное внимание к социальным проблемам, идея национального возрождения – основные черты этого цикла. Характерными особенностями личностно-психологических балладных произведений, наиболее отдаленных от балладного ядра, стали взаимопроникновение разножанровых элементов, культ душевного страдания, трагическая тональность, доминирование лирического элемента над эпическим, совпадение позиций автора и героев.

Проблемы национального бытия исследуются в группе исторических баллад, в которых художественно моделировались события княжеских времен, воспевалась эпоха казачества, русско-французская война 1812 года, разрабатывались сюжеты из истории других народов, спроектированные на украинскую современность. Национальный феномен исторических баллад базируется на национальном самосознании, на типичных особенностях, ставших

этнической традицией, обостренном ощущении свободы и любви к родному краю, а также на народном языке и творчестве, в которых реализуются истоки народного духа.

На основе аналитико-синтетического исследования выясняются специфические черты, присущие балладному жанру, определяются его место и роль в литературном процессе XIX столетия. В работе установлено, что классическая (типичная) баллада, наиболее ярко представляющая жанр, – это смежная смыслоформа, которая выделилась на пограничьи лирики и эпоса и характеризуется такими стойкими чертами, как сюжетность, фабульность, присутствие фантастического элемента, фатальное стечение обстоятельств, лаконичность.

Получила дальнейшее развитие проблема исследования жанровой диффузии, которая реализовалась в анализе и выделении жанровых разновидностей, что образовались на срезе жанрового взаимодействия, – родственных с балладами произведений и произведений с балладными мотивами и интонациями. Определены наиболее существенные особенности жанровых модификаций.

В работе прослеживается влияние национальной истории, философии, дуализма, менталитета, морали и этики украинцев на раскрытие чувственной структуры характера балладного героя; определяются особенности психологизма жанровых образцов, их зависимость от проблем национального бытия, народного мироощущения.

Материалы исследования могут быть использованы для полного, всеобъемлющего анализа балладного жанра и литературного процесса XIX века, в чтении лекционных курсов, проведении спецсеминаров, написании дипломных и курсовых работ.

Ключевые слова: баллада, жанр, жанровая модификация, эволюция, образно-тропеическая система, метаморфоза, национальное самосознание, менталитет, поэтика.

ANNOTATION

Yeremenko O.R. Ukrainian ballad of XIX century (history of genre).– Manuscript. The candidate's degree in philology on speciality 10.01.01 – the Ukrainian literature. Drahomanov's National Pedagogical University, Kyiv 2002.

The dissertation is devoted to the problems of evolution of Ukrainian literary ballad genre of XIX century through analysis of three main groups of ballad models: folk-mythological, domestic and historical. On the basis of analytical and synthetic analysis ispecific features of ballad genre have been reviewed, ballads' place and role in history in literary process of XIX century have been determined.

It is proposed to single out genre varieties, which were formed on the cut of inter-genre reciprocity, works which are related to ballads, and works with motif and intonation of ballads.

Here is observed the influence of national history, philosophy, moral and ethics aspects of Ukrainian people on opening of inner-sensual structure of ballad hero's character; determined peculiarities of psychologism of genre models and their dependence on problems of national being, people's outlook and attitude.

Key words: ballad, genre, modification of genre, evolution, figurative-trope system, metamorphosis, national self-consciousness, mentality, poetics.

Підписано до друку 05.03.2002. Формат 60*90/16.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1

Тираж 100. Зам 125

40002 м. Суми, вул.Роменська,87

Редакційно-видавничий відділ СДПУ ім. А.С.Макаренка

т.22-14-95